

Mykola Dudnikov**“LOWBROW” HISTORICAL FICTION**

Kryvyi Rih National University, Ukraine

Микола Дудніков**ІСТОРИЧНА БЕЛЕТРИСТИКА “НИЖНЬОГО” РЯДУ**

Abstract: This research paper highlights subdivision of historical fiction into highbrow (classical) and lowbrow (belletristic). It is lowbrow historical fiction by V. Kryzhanovska-Rochester and E. Salias-de-Turnemir that the author of the article focuses his attention on. Being a follower of spiritualist tradition Kryzhanovska-Rochester considers history as fiction containing esoteric ideas while in E. Salias-de-Turnemir’s literary works the plot is related to people’s will for democratic changes in society. Both highbrow (classical) and lowbrow (belletristic) historical fiction is being researched in the context of their transformational dynamics and interdependence. Despite evident authority of classical authors the significance of belletristic works in the history of literature is indisputable.

Keywords: historical fiction, lowbrow (belletristic) historical literature, highbrow (classical) historical literature, transformational dynamics

Літературна критика, як правило, звертає увагу на вершинні здобутки мистців слова, а діяльність так званих другорядних авторів (белетристів) залишається на периферії літературного процесу. Белетристику розглянемо не тільки як “легку, жваву, розважальну, доступну, «формальну» розповідь про якусь подію чи наукову проблему, відому постать з метою її популяризації, здебільшого розраховану на «наївного» реципієнта” [12, 80] або як різновид “масової літератури, в якій використовуються зорієнтовані на легке читання наративні форми, як детективний, пригодницький чи авантюрний роман, фентезі тощо”

[12, 80–81], а як весь книжний масив, що знаходиться за межею високого мистецтва (літератури “верхнього” ряду). Але ж враховуватимемо, що ставлення до белетристичної літератури ніколи не було однозначним. Так, відомий англійський письменник і публіцист Г. К. Честертон (Gilbert Keith Chesterton) підкреслює вагомість подібної літератури: “Відмовляти людям у можливості захоплюватися розважальними серіями – все рівно, що відмовляти їм у праві говорити на побутові теми або мати дах над головою. Література та белетристика – речі зовсім різні. Література – лише розкіш, белетристика – необхідність” [20, 38].

На сьогодні чітких критеріїв у розмежуванні літератури на “верхній” та “нижній” ряд не вироблено, тому дискусії з цього питання не вщухають. В. Халізов у словосполученні “художня (або літературна) класика” вбачає певну значущість та масштабність, зразковість: “Літературна класика є сукупністю творів першого ряду. Це, так би мовити, верх верху літератури. Вона, як правило, розпізнається лише ззовні, збоку, з іншої, наступної епохи. Класична література (і в цьому її сутність) активно включена в міжпопальні (трансісторичні) діалогічні стосунки” [18, 123].

Художня класика та белетристика мають певну трансформаційну динаміку. “Кожна епоха, – писав Михайл Бахтін, – по-своєму переакцентує твори найближчого минулого. Їх смисловий склад здатний «рости, добудовуватися далі»: на «новому тлі» класичні твори розкривають все нові й нові смислові моменти” [2, 331–332].

Зауважимо, що література «другого ряду» може бути як розважальною, так і змістовною, серйозною. І. Гурвіч у своїй статті *Російська белетристика: еволюція, поетика, функції* (1990) наголошує: “Визначення «класик другого ряду» перегукується, можливо, зі статтею С. П. Залигіна *Перші серед других* (1975), де під нього підводяться значні, але не головні для нас письменники – Грігорович, Гаршин, Апухтін. Їм, у принципі, віддається належне: вони відокремлені від «безумовних класиків» і, однак, не позбавлені права на високий ранг” [8, 119]. Питання про те, хто гідний репутації класика, як правило, вирішують не

сучасники письменників, а їхні нащадки.

Слабкою ланкою в дослідженнях теоретиків літератури щодо становлення і розвитку російського історичного роману є недооцінка ролі періоду початку ХХ століття в еволюції жанрових різновидів. Саме ці роки характеризуються наявністю прози про минуле як у нижньому (В. Крижановська-Рочестер, Є. Саліяс-де-Турнемір та ін.) рядах літературної вертикалі, так і верхньому – (Д. Мережковський, В. Брюсов та ін.).

На початку ХХ століття зросла кількість історико-авантюрних романів (імена авторів подаються з урахуванням хронології виходу романів): М. Гейнце (1852 – 1913) *Єрмак Тимофійович* (1900); А. Зарін (1862 – 1929) *Кривавий бенкет* (1901); В. Крижановська-Рочестер (1857 – 1924) *На рубежі* (1901); В. Светлов (В. Івченко) (1860 – 1934) *Рабиня пороку* (1902); Є. Саліяс-де-Турнемір (1841 – 1908) *Військові мужики* (1903), М. Волконський (1860 – 1917) *Гамлет XVIII століття* (1903), Л. Жданов (Гельман) (1864–1951) *Цар Іоан Грізний* (1904); М. Енгельгардт (1867–1942) *Закривавлений трон. Із епохи Павла I* (1907); М. Кузьмін (1872–1936) *Пригоди Еме Лебьофа* (1907); Є. Маурін (? –1924) *Шах королеві* (1914), *Пастушка королівського двору* (1914); Ол. Алтаєв (М. Ямщикова) (1872–1959) *Грім на Москві* (1914) та ін.

Російські письменники, що працювали над романами такого жанрового різновиду, прагнули перекопати читачів у правдивості зображеного, насичуючи зміст посиланнями на певні наукові праці або докумен-

ти різного рівня, що призводило до розмивання межі між науковим та художнім стилями. Літературний процес на початку ХХ століття перебігав у річищі інтенсивного пошуку подальших шляхів свого розвитку й відзначався різноманіттям естетичних напрямів. Цьому інтенсивному художньому процесу надав високу оцінку російський критик і літературознавець, князь Д. Святополк-Мірський (1890–1939): “Вісімдесяті та дев’яності роки були плідними для російської белетристики. Вона була не дуже високої якості, і навіть у той час ніхто не думав, що відбувається велике літературне відродження” [16, 523]. Необхідність белетристики також обґрунтовувалася здатністю “живити й підтримувати такі розуми, які без неї були б приречені на бездіяльність та лінощі” [1, 271].

Белетристика цього періоду має “фіктивний” історичний ракурс, тому що до історії приєднуються “такі атрибути ідеології авангардистського мистецтва ХХ ст., як пріоритет вимислу над фактом, спокуса таємницями старожитностей, потреба в містифікаціях, переміщення ідеалу у позамежеву сферу...” [15, 373]. Саме з цих причин окреме місце в російській історичній белетристиці першої половини ХХ століття належить Вірі Крижановській (Рочестер) (1857–1924) – спадкоємиці традицій спіритів. Письменниця стверджувала, що романи їй були надиктовані духом англійського поета епохи Реставрації Джона Вілмота (англ. John Wilmot, 1647–1680), графа Рочестера, який вірив у посмертне існування душі на землі (звідси її псевдонім, який вона ставила на творах поруч із власним прізвищем). В. Крижанов-

ська репрезентує історію як вимисел, “що приховує давню езотеричну істину” [17]. Свої твори письменниця спочатку писала французькою мовою, а потім перекладала російською. Історичні, жіночі, фантастичні, окультні романи були насичені містикою [19].

Письменниця ретельно вибудувала деталі побуту конкретного історичного часу. Так, В. Крижановська-Рочестер описала процес поховання та гробницю єгипетської цариці Хатасу (Хатшепсут, часи правління – 1479–1458 або 1504–1482 до Р. Х.). Знайдені у 1979 році фрагменти давнього позолоченого саркофага цариці (більш ніж через півстоліття після смерті письменниці) підтвердили точне зображення цього артефакту в романі В. Крижановської-Рочестер *Цариця Хатасу* (1894).

Великий попит її твори мали у Франції. За точний опис побуту давніх єгиптян у історичному романі *Залізний канцлер Давнього Єгипту* (1899) Французька Академія нагородила її почесним титулом *l'Officier de l'Academie Francaise* (співробітник Французької Академії) та вручила орден *Пальма Академії* (1900). А Російська імператорська Академія наук надіслала авторові роману *Світlochі Чехії* (1904) почесний відгук за достовірний опис життя й побуту чехів часів Яна Гуса. Пізніше романи Віри Крижановської-Рочестер видавалися російською мовою й були схвально прийняті читачами Росії. Після жовтневого перевороту в советські часи книги цієї письменниці заборонили як такі, що мають “нематеріалістичний” та “міщанський” зміст. У 1920-х – 1930-х роках частина творів В. Крижановської-Рочес-

тер були видані російською мовою в Ризі, Берліні, а також у Нью-Йорку та Шанхаї, а згодом – польською, чеською, німецькою, французькою, еспанською, португальською та англійською мовами.

Більш цілісним щодо художнього виконання та пізнавальних функцій є роман Віри Крижановської-Рочестер *Фараон Мернефти* (1907), у якому змальовано Давній Єгипет. Письменниця описує біблійну історію часів пророка Мойсея (Мезу), зокрема виходу євреїв із Єгипту, що розповідається безпосередніми учасниками подій – матір'ю Мойсея, його другом Пінехасом і охоронцем фараона Мернефти. Письменниця домислює відомий біблійний сюжет подробицями та яскравими деталями з життя Давнього Єгипту: це й трагічна любов сестри фараона Рамзеса II прекрасної Термутіс і єврейського юнака Ітамара (коли царівну Термутіс насильно видають заміж, а юнака вбивають, щоб приховати цей неприпустимий у кастовому пляні зв'язок). Віра Крижановська-Рочестер подає трансформований сюжет, який значно відрізняється від тексту Біблії, вона додумує історію життя доньки фараона (в романі – сестра Рамзеса II), стверджуючи, що Мезу (Мойсей) є сином Термутус та вбитого Ітамара. Ніхто ще не знав, що народилась саме та людина, якій належить втілити у життя пророцтво старого геліопольського жерця: “Невдовзі від батька-юдея народиться дитина чоловічої статі, яка, досягнувши зрілості, стане причиною лиха для всієї країни: з його вини опоганиться священний Ніл, країна буде зруйнована й усіється трупами, всі першонароджені

загинуть...” [11]. Своє бачення здійснення цього пророцтва буде викладене на сторінках роману *Фараон Мернефти* з авторськими художньо-історичними трансформаціями. Незважаючи на те, що йдеться про художній твір, окремі його епізоди сприймаються з певною мірою недовіри, оскільки детермінантний стрижень сюжету не підкріплений логікою тих традицій та законів, що могли б спровокувати ту чи іншу ситуацію, зображену в романі. В. Крижановська-Рочестер використовує у творі епізоди, в яких ідеться про містичні події. А роман цієї ж письменниці *Бенедиктинське абатство* взагалі має окультну основу. І хоча автор твору пише, що “розповідь стосується початку XII ст.” [10], ця преамбула не виправдана з точки зору розкриття історичної епохи в контексті національного колориту, психології суспільства, зображення важливих історичних подій тощо. Майже увесь сюжет ґрунтується на вузьких приватних інтригах, заплутаних родинних таємницях. Так, рицар Теобальд відкриває таємницю свого імені: “Я Бруно, граф фон Рабенау, законний володар титулу й володінь, пов'язаних із цим ім'ям; але я помер в очах вищого світу, і дорогий мармуровий пам'ятник вказує місце мого упокоєння” [10]. Далі текст розрахований на шанувальників демонічних сцен: в сюжеті роману з'являється алхімік Кальмор, який дає різні поради щодо магічних дій. Наприклад, він пропонує дружині Теобальда Розі наступний кабалістичний засіб, який міг би з'єднати чоловіка і жінку не тільки на землі, але й на небі – “дати жінці й чоловікові випити кров власної дитини”

[10]. Ці поради виконує Теобальд для того, щоб зберегти красу та вічну молодість: "...Я пив кров новонароджених дітей і приймав ванни з людської крові" [10], його не бентежили навіть передсмертна агонія дітей. Або за те, що дружина зрадила його з одним із зброєносців, Теобальд налив у ванну води й зварив бідолаху живцем. Прагнення здивувати, заінтригувати, навіть шокувати реципієнта, на жаль, затьмарює пізнавальну функцію твору, в якому від правдивої історії як такої майже нічого не залишається.

З 1890 по 1917 роки двічі видається повне зібрання творів Є. Саліяса-де-Турнеміра (1841 – 1908): перше (1890-ті рр.) – у 33-х томах (за життя); друге, яке повинно було стати повним, – з 1901 року (до 1917 року встигли вийти 20 томів). Приголомшливий успіх мав його історичний роман *Пугачовці* (1874), при написанні якого автор використовував архівні матеріали, відвідував історичні місця активної діяльності Є. Пугачова. Петербурзький белетрист і літературний критик О. Ізмайлов назвав його "Останнім літератором, на якому покоїлося благословення Герцена й Огарьова" [9, 417]. Наприклад, поет, публіцист, революціонер Н. Огарьов вважав, що тільки "власна праця дає право насолоджуватися життям" [13, 9], а письменник, публіцист, революціонер і філософ А. Герцен попереджав: "Ще одне століття такого деспотизму як зараз, і всі хороші якості російського народу зникнуть" [6, 11]. Враховуючи такі висловлювання в контексті статті О. Ізмайлова, можемо припустити, що демократичні принципи розвитку суспільства були для Є. Саліяса-

де-Турнеміра пріоритетними у його творчості.

Читачі визнали талант Є. Саліяса-де-Турнеміра саме як історичного белетриста, його порівнювали з А. Дюма-батьком.

В советські часи твори Є. Саліяса-де-Турнеміра не видавалися, оскільки головними їх персонажами були сановники, царі, цариці, дворяни та кріпаки ("вірні слуги", раби своїх панів), що не задовольняло панівну тоді марксистсько-ленінську ідеологію. І лише на початку 1990-х років почали друкуватися твори цього письменника. Чомусь советська критика не розгледіла в його творах революційного заряду, спрямованого на виправлення "свинцевої гідоти російського життя" (М. Горькій). Наприклад, у романі Є. Саліяса-де-Турнеміра *Військові мужики* (1903) задекларовано авторський протест проти імперського свавілля, проілюстрованого в сценах жорстокої розправи з повстанцями після придушення бунту у військових поселеннях, що складали певну систему організації військ у Росії в 1810 – 1857 роках (ця організація передбачала поєднання військової служби з працею, переважно, – сільськогосподарською). Яскраво вираженим у творі є протестний патос, спрямований проти російського самодержавства. В останній рік життя Є. Саліяса-де-Турнеміра вийшов його роман про часи біронівщини *Названець*¹. Письменник намагається передати важку суспільну атмосферу того часу, втілюючи свій задум у пригодницьку фабулу. Підпоручик Ізмайлівського полку Іван Коптев вирішив "погна-

¹ *Названець* – людина, яка назвалася чужим ім'ям.

тися за фортуною". Він, за розпорядженням генерала Ушакова (начальника Таємної канцелярії), мав арештовувати обмовлених людей та доставляти їх у Петербург. Найчастіше це були жертви страшного ново-явленого звичаю, що мав у тодішній Московії сумнозвісну назву "Слово і діло". Кар'єра Коптева похитнулася, коли він не встежив за дворянином Петром Львовим, якого разом з батьком, Павлом Костянтиновичем конвоювали до Петербургу на допит у надуманій справі. З цього моменту сюжет роману *Названець* набуває динамічності й має декілька відгалужень: поява загадкового Генріха Зіммера, любовна інтрига, активізація роботи представників Таємної канцелярії тощо. Надалі читач зрозуміє, що Генріх Зіммер – це і є втікач Петро Львов. Його доля, як головного персонажа, складається досить вдало (що характерно для історичної белетристики тих часів): псевдо-Зіммер отримує престижну посаду, з ним спілкуються впливові люди, врешті-решт він одружується в той час, коли на престол зійшла Єлизавета Петрівна (яка, за сюжетом, буде присутньою на його весіллі). Роман розрахований на рецепієнтів, які цікавляться історією саме в такій художній інтерпретації, здатній сформулювати власне уявлення про ту історичну епоху.

На думку літературознавця та мемуариста А. Бороздіна, "романи графа Саліяса, приваблюючи масу читачів своїм викладом усіляких пригод, непомітно внесли в обіг нашої освіченої публіки щедрі кількості історичного матеріалу, якому інакше довелось би залишатися в різних вчених виданнях, що є недо-

ступними для простих смертних: не можна, нарешті, заперечувати певною мірою й облагороджуючий вплив цих романів, з-поміж яких деякі відзначаються неабиякою художньою цінністю" [4, 614].

Творчість Є. Саліяса-де-Турнеміра була вагомим не тільки завдяки своєму пізнавальному та просвітницькому характеру, автор розширював художній діяпазон художньої літератури, відтворював повнокровні літературні образи. Його улюблений жанр мав дидактичний характер і був спрямований на виховання патріотичних почуттів, але, як зауважив відомий бібліограф Н. Рубакін, "історичний роман, як правило, є синонімом патріотичного роману, до того ж патріотичного в перекрученому й вузькому сенсі цього слова" [14, 203]. А критик К. Головін вбачав заслугу Є. Саліяса-де-Турнеміра саме в тому, що історичний роман отримав шалений читацький попит, і цей письменник стоїть на першому місці "серед цього вражаючого розмаїття історичних романів" [7, 386]. У статті літературного критика А. Введенського *Граф Є. А. Саліас* (1890) дається висока оцінка саліасівським творам, "багато з яких зробили б честь будь-якій літературі" [5, 399].

Перспектива подальшого дослідження російської історичної белетристики початку ХХ століття полягає в тому, що вона почала розвиватися паралельно з іншими різновидами історичного роману, зокрема, символістсько-філософськими, яскравими представниками яких є В. Брюсов та Д. Мережковський. Це є підставою для проведення різноаспектних порівняльних характеристик художніх творів «низького» та «високого» ряду.

Bibliography and Notes

1. Анненков Павел, *Литературные воспоминания*, Москва: Художественная литература 1983, 694 с.

2. Бахтин Михаил, *Эстетика словесного творчества*, Москва: Искусство 1979, 341 с.

3. Белинский В., *Полное собрание сочинений*: В 10-ти томах, Том 8, Москва 1955, 728 с.

4. Бороздинъ Александръ, *Полемика*, "Исторический вестникъ" 1899, Томъ LXXV, с. 614.

5. Введенский Александръ, *Графъ Е. А. Салиасъ*, "Исторический вестникъ" 1890, № 8, с. 399.

6. Герцен Александр, *Эстетика, критика, проблемы культуры*, Москва: Искусство 1987, 603 с.

7. Головинъ Константинъ, *Русский романъ и русское общество*, Санктъ-Петербургъ 1914, с. 386.

8. Гурвич Исаак, *Русская беллетристика: эволюция, поэтика, функции*, "Вопросы литературы" 1990, № 5, с. 113–142.

9. Измайловъ Александръ, *Литературный олимпъ. Лев Толстой, Чеховъ, Андреевъ, Купринъ, Горький, Сологубъ, Ясинский, Брюсовъ, Салиасъ, Соловьевъ*, Москва 1911.

10. Крыжановская-Рочестер Вера, *Бенедиктинское аббатство*, Web. 25.01.2014. <http://az.lib.ru/k/kryzhanowskaja_w_i/text_1908_benediktinskoe_abbatstvo.shtml>.

11. Крыжановская-Рочестер Вера, *Фараон Менефта*, Web. 11.04.2013. <<http://www.litmir.net/br/?b=174104>>.

12. *Літературознавчий словник-довідник*, / Ред. Р. Гром'як, Ю. Ковалів, В. Теремко, Київ: Академія 1997, 752 с.

13. Огарев Николай, *Избранные социально-политические и философские произведения*, Москва 1952.

14. Рубакинъ Николай, *Исторические романы и преподавание истории*, "Русская школа" 1901, № 1, с. 203.

15. Салмина Ирина, Юрий Кузнецов, *Философско-религиозное и литературно-художественное направление в философии русского космизма конца XIX–начала XX ст.*, "Вестник Московского ГТУ" 2010, № 2, Том 13, с. 370–377.

16. Святополк-Мирский Дмитрий, *История русской литературы с древнейших времен по 1925 год*, Новосибирск 2007, 872 с.

17. Сорочан Александр, *Формы презентации истории в русской прозе XIX века: автореферат диссертации ... доктора филологических наук*, 10.01.02. «Русская литература», Тверь 2008, 24 с.

18. Хализев Валентин, *Теория литературы*, Москва: Высшая школа 1999, 398 с.

19. Халымбаджа Игорь, *Забывтая писательница: (В. И. Крыжановская)*, [в:] Крыжановская-Рочестер Вера, *Маги: Мистические романы*, Екатеринбург 1993, с. 457–460.

20. Честертон Г. К., *Писатель в газете*, Москва 1984, 384 с.